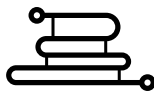

Biblioteka
JANUS

TIM press

Biblioteka

JANUS

Jean Birnbaum
Hrabrost je u nijansi

Naslov izvornika

Le courage de la nuance

© Éditions du Seuil, 2021

© za hrvatsko izdanje:
TIM press d.o.o., Zagreb
tim.press@tim-press.hr
www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-369-035-3

JEAN BIRNBAUM

Hrabrost je u nijansi

S francuskoga prevela
Dubravka Celebrini

Zagreb, 2024.

Za Emilie, *angelus novus*

SADRŽAJ

Uvod	7
1. Albert Camus, sve je u ravnoteži	15
<i>Interludij: „Slobodne riječi, za slobodne ljude“</i>	25
2. Georges Bernanos, ubojita lucidnost	29
<i>Interludij: „Treba iskreno govoriti“</i>	39
3. Hannah Arendt, duh prijateljstva	45
<i>Interludij: „Šala je nešto najvažnije“</i>	55
4. Raymond Aron, umjeren uz pretjerivanja	59
<i>Interludij: Rekli ste „raditi u nečiju korist“?</i>	69
5. George Orwell, revolucija ferpleja	73
<i>Interludij: „Ono nepoznato, to je opet i uvijek naša duša“</i>	83
6. Germaine Tillion, istina u srcu	89
<i>Interludij: Književnost, „učiteljica nijansi“</i>	97
7. Roland Barthes ruši klišeje	101
Zaključak: Solidarnost samotnjaka	111
O autoru	121

Neka svatko slobodno kaže što ima za reći, istina će se roditi iz iskrenosti koje se podudaraju.

Marc Bloch, *Neobičan poraz*, 1940.

UVOD

Sve počinje osjećajem pritiska. Ovu knjigu nisam napisao da zadovoljim neki teorijski interes, nego zato što sam osjetio unutarnju potrebu. Trebalo je izreći nešto što je očito: u javnim prepirkama, jednako kao u raspravama među prijateljima, čini se da se svatko mora prikloniti jednoj strani, argumenti su sve više manihejski, a ideološka polarizacija unaprijed poništava svaku mogućnost istančane pozicije. „Gušimo se među ljudima koji misle da su apsolutno u pravu“, govorio je nekoć Albert Camus, a danas mnogi od nas osjećaju to isto, toliko je zrak težak za udisanje.

Društvene mreže tako su postale fronta na kojoj je borba zamijenila raspravu: u strahu da ne naiđe na osporavatelja, svatko će radije progoniti stotinu neprijatelja. Ne samo na Twitteru ili Facebooku, cijelo intelektualno i medijsko polje pretvara se u bitku gdje su svi udarci dopušteni. Žestoki propovjednici posvuda radije potiču na mržnju nego na prosvjetljenje uma.

I sâm sam iskusio takvu krutost. Unazad nekoliko godina, gotovo sam prestao posjećivati Twitter, mrežu na kojoj sam, zajedno s mnogima, uočio uznemirujuću promjenu na gore. U vrijeme kad sam otvorio račun, na toj je mreži još bilo moguće uspostaviti dijalog, pa čak

i pošteno raspravljati. Razumije se, od početka je ondje vladala neka otrovna žestina, mnogi su već umjesto plodonosne diskusije u glavi imali nešto posve drugo, želeći zadovoljiti svoje borbene nagone i želju za polarizacijom. Ali tada ugodna iznenađenja nisu bila rijetkost: poslali biste poruku, bacivši bocu u more, i odjednom, uz sva neslaganja, mogli ste uspostaviti iskrenu vezu s osobom koja je i dalje stajala na otvorenim, pomičnim pozicijama, koja je istodobno bila u stanju pomaknuti vas s vaše pozicije.

No došao je trenutak kad su ugodna iznenađenja postala pravo čudo. Propaganda je uznapredovala, uvrede se natječu s klevetama, svi su zamoljeni da ostanu privezani za stranu koja im je dodijeljena: nakon brzog pogleda na vaš profil, lice, ime... oni koji odgovaraju na vaše poruke znaju, iz pouzdanog izvora, tko ste vi i što se događa. Budući da sam bio prisutan u tom prostoru u kojem vlada osvetoljubiva rulja koju povezuju zajedničke predrasude i ustrajna mržnja, i mene su polako preplavile prezira vrijedne pojave. Tada sam se povukao, ili sam u najmanju ruku prestao sudjelovati u „debatama“ na Twitteru, zadovoljavajući se time da preporučim neki članak u novinama ili knjigu koju ne treba propustiti.

Nažalost, u istom trenutku shvatio sam još nešto: ono što sam doživio na Twitteru, tu sveopću netrpeljivost, to isticanje ekstrema, nije se ograničilo na prostor društvenih mreža ili na područje medijskih prepirki. S tim smo se mogli suočiti i osobno, u svakodnevnom životu, kao što sam imao prilike iskustveno provjeriti, između 2016.

i 2018., kad sam objavio dvije serije tekstova i predavanja vezanih uz objavljivanje dviju knjiga koje tvore diptih.

S prvom knjigom, *Religijska tišina. Ljevica naspram džihadizma*¹, želio sam pokazati kako nam vjera džihadista, nama sekularnim Europljanima, otkriva naše uvjerenje da religijsko vjerovanje nije ništa. Ili barem ništa doista stvarno, da je u najboljem slučaju ukras koji prikriva ozbiljne stvari (političke, ekonomske, društvene...), arhaični folklor koji će s napretkom jednostavno nestati. U tom je trenutku najvažnije bilo čuti što džihadisti govore, više ih ne gledati samo kao luđake, socijalne slučajeve i barbare, ukratko, trebalo je napokon ozbiljno shvatiti njihov polet. Poslije, s knjigom *Religija slabih. Što džihadizam govori o nama*², cilj mi je bio okrenuti zrcalo i postaviti pitanje: ta toliko moćna, toliko krvava nada kakvu imaju džihadisti, što ona govori o „nama“, o našim uvjerenjima, univerzalnim, progresivnim, feminističkim... I o njihovoj krhkosti?

U tim sam esejima pokazao smjer i nipošto nisam želio izvana suditi: politička kultura čije sam slijepe pjege želio istražiti bila je moja, ona koju sam dobio u naslijeđe. U oba eseja nalazio sam se u nadasve teškoj situaciji, nastojeći ne prikloniti se jednoj strani: trebalo je slomiti ono neizrečeno i katkad zarezati u živo tkivo kako bi se potaknula rasprava, ne skrivajući pritom stanoviti vid stvarnosti i stanovitu kontradikciju. Trebalo je, dakle, više ili manje uspješno, istaknuti pravo na nijansu. Uz opasnost da ćemo tako protiv sebe okrenuti dogmatske umove svih usmjerenja.

1 *Un silence religieux. La gauche face au djihadisme*, Seuil, 2016.

2 *La Religion des faibles. Ce que le djihadisme dit de nous*, Seuil, 2018.

govoriti“¹, zaključio je Albert Camus 1946. U istom trenutku, George Orwell je povezoao slobodu i otvorenost kako bi iskrenost postavio kao preduvjet za političko poštenje (vidi peto poglavlje). Bilo je to vrijeme kad su si intelektualci dopuštali slati poruke, ili bolje pisma, zalažući se, kako to Bernanos kaže, „za potpunu iskrenost“.²

O tome primjerice svjedoči njegova prepiska s filozofom Jacquesom Maritainom, njegovim izdavačem i starijim kolegom, između dva rata. To je razdoblje obilježeno krucijalnim odlukama, u vrijeme rata u Španjolskoj, naravno, ali i deset godina ranije, 1926., kad je papa Pio XI. osudio Francusku akciju. Protiv Maritaina, koji ga potiče da odustane od „lažljivog i mrzilačkog farizejstva Francuske akcije“³, Bernanos pokreće uvredljive napade. Ipak, bivši rojalistički borac također priznaje da žestina tih riječi baca sumnju na njegove motive. Je li on doista načisto sa samim sobom, kad se nabacuje nepravednim primjedbama na račun mudrog Maritaina? U jednom

1 Albert Camus, „La crise de l'homme“, 1946., u: *Conférences et discours*, op. cit., str. 52.

2 Georges Bernanos, *Dnevnik seoskog župnika*, op. cit., str. 297. U svom pismu *Lettre aux Anglais*, Bernanos inzistira na vezi između iskrenosti i lucidnosti. Tu nalazimo motiv „jasnog viđenja“: (...) nema čovjeka koji ne ubaci i dio iskrenosti u laž, te ga kroz nju možda možemo upoznati, treba puhnuti na onu točku žeravice koja se još crveni ispod pepela da jasno vidimo“, *Lettre aux Anglais*, u: *Œuvres*, op. cit., t. 2, str. 68.

3 *Un catholique n'a pas d'alliés. Correspondance Maritain-Bernanos-Claudiel-Mauriac*, op. cit., str. 327. Mislimo također na onaj trenutak kad pripovjedač u *Dnevniku seoskog župnika* ovako govori o svojoj namjeri: „Mislim da ne radim ništa loše kada ovdje, dan za danom, s apsolutnom iskrenošću bilježim vrlo skromne, beznačajne tajne jednog života u kojem zapravo nema nikakvog misterija“, *Dnevnik seoskog župnika*, op. cit., str. 35.

pismu, Bernanos postaje toga svjestan i zapisuje primjere riječi: „Ja na žalost ne znam mnogo o svom unutarnjem životu. Ali ipak znam toliko da takva borba ima smisla, da pokreće nešto iz dubine, nešto bitno. Idem prema vama, doslovno, natraške. Ali nikako nemam pravo izmaknuti se. Prema samome sebi, kao i prema Bogu, kao prema onima koje nam Bog odredi, nema drugog sigurnog položaja osim neustrašive, gotovo očajničke iskrenosti.“⁴

Ove sam veličanstvene riječi spontano povezao s ulomkom gdje filozofkinja Hannah Arendt spominje usud parija koji su, poput nje, bili primorani napustiti nacističku Njemačku. U tom potresnom tekstu ona govori o izbjeglicama koji su izgubili sve, domovinu, posao, jezik, o ljudima koji su svugdje nepoželjni, koji su izbačeni iz Njemačke jer su Židovi, a drugdje su sumnjivi jer su Nijemci, te su prepušteni neprijateljstvu naroda, samovolji administracije, ali se unatoč svemu grčevito trude uporno živjeti u radosti. Između dva pokušaja samoubojstva, te žene i muškarci pokazuju, kaže Arendt, „pomamni optimizam, nalik na očaj“.⁵ Njezine sam riječi povezao s Bernanosovima ne samo zbog njihova očitog suglasja nego i zato što je, iz pera Hanne Arendt, očaj izbjeglica neodvojiv od nestanka iskrenosti i lojalnosti.

U tekstovima napisanima u istom razdoblju, ona ističe da je tijekom godina intelektualne zburjenosti i

4 Ibid., str. 316.

5 Hannah Arendt, „Nous autres réfugiés“, 1942., preuzeto iz: *La Tradition cachée*, Pariz, Christian Bourgois, 1987., ponovljeno izdanje „10/18“, 1997., str. 64. Hrvatski prijevod: „Mi izbjeglice“, Zagreb, Europski glasnik, 2017., str. 119-128.

urušavanja morala najteže bilo suočiti se sa šutnjom navodnih prijatelja. Poslije rata, pa sve do smrti, Hannah Arendt će svoje razmišljanje primjenjivati vrlo dosljedno, ne prihvaćajući da se dijalog dostojan tog naziva može uspostaviti bez imalo izravnosti. I ovdje će biti dovoljno osloniti se na brojna pisma što ih je svojedobno izmjenjivala s intelektualcima. „Vrijednost ovog suočavanja odnosi se na činjenicu da je epistolarnog karaktera i da se vodi na prijateljskom terenu“⁶, napisala je 1963. velikom znanstveniku Gershomu Scholemu, s kojim se povezala još sredinom 1930-ih. Isto to pismo, napisano u New Yorku, gradu koji ju je prihvatio, pokazuje na koji način Hannah Arendt shvaća razmjenu ideja. Odgovarajući na pismo u kojem Scholem, kako se čini, preuzima na sebe određene optužbe koje su se pojavile na njezin račun nakon što je objavila svoju čuvenu reportažu o sudskom procesu protiv nacističkog krvnika Adolfa Eichmanna, njemački izbjeglica odmah na početku uvodi stanovito ozračje, obilježeno energičnom spontanošću: „Postoje u vašem pismu neke tvrdnje koje ne zahtijevaju da ih se osporava jer su jednostavno pogrešne te ću odmah prijeći na točke koje zaslužuju da se o njima raspravlja.“⁷

Ali izravan način izražavanja ponajprije joj omogućuje da postavi okvir unutar kojeg je moguće prihvatiti argumente drugoga, kad su valjani, i priznati vlastite pogreške: „Sad dolazim do jedine stvari koju niste krivo shvatili i oko koje bih se željela ukratko izjasniti. Imate potpuno

6 *Correspondance d'Hannah Arendt et Gershom Scholem*, uredili Marie Luise Knott i David Heredia, Pariz, Seuil, 2012., str. 433.

7 *Ibid.*, str. 427.

Španjolskom građanskom ratu, *Velika groblja pod mjesecom*, gdje krajnje istančano svjedoči o krvoprolicima, detaljno opisujući nasilje koje su počinile frankističke čete, okrutnost njihovih postupaka, trzaje mučenih tijela. A onda, odjednom, obuzima ga tjeskoba: a što ako, umjesto izazivanja pobune i buđenja savjesti, njegovo pripovijedanje kod čitatelja potakne najmračnije nagone? „Na nesreću, publika voli strahote, pa kad se želimo obratiti njezinoj duši, bolje je ne postaviti Vrt muka kao okvir za razgovor, jer postoji opasnost da ćemo vidjeti kako se malo-pomalo, u sanjarskim očima, rađa nešto posve drugo umjesto osjećaja srdžbe, ili uopće bilo kakvog osjećaja. Izvadite ruke iz džepova, djeco!“³ upozorava Bernanos, kao da želi zauzdati bolesni užitak svojih čitatelja.

Još jednom ću Bernanosove retke povezati s onima koje potpisuje George Orwell. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata, britanski je socijalist također uočio okrutne nagone koji iz dubine djeluju na Europu te predlaže njihovu istančanu analizu, koja će se ovaj put rado poslužiti froj-dovskim vokabularom. Tako nakon Drugoga svjetskog rata pisac odgovara čitatelju koji ga je upitao je li otišao pogledati londonsku izložbu na kojoj se pomoću voštanih figura prikazuju strahote nacističkih koncentracijskih logora. Nakon što je primijetio da je izložba loša i deprimirajuća, Orwell je ironično istaknuo činjenicu da su se organizatori ipak potrudili najviše što mogu održati svoje ružno obećanje: „Legende su zanimljive zbog otvorenosti kojom podsjećaju na sadizam i mazohizam“, napisao je autor 1984., ne propustivši pritom primijetiti da

³ Ibid., str. 107.

je taj voajerizam već jako prisutan na stupcima engleskih novina, gdje se razne vrste mučenja s užitkom detaljno opisuju: „Oni znaju da mnogi ljudi sadistički uživaju zamišljajući torturu, osobito mučenje žena, te izvlače korist iz te vrlo raširene neuroze.“⁴

Isto tako, dotičući se osobite žestine antisemitske mržnje, Orwell tvrdi da se zaslijepljenost ljevice oko te teme uvelike može objasniti njezinom upornom željom da ukloni iracionalne aspekte iz političkog nasilja. A komentirajući ono što se u njegovo vrijeme još nije nazivalo „teorijom zavjere“, ističe kako sklonost da se u svemu vidi neka zavjera „zasigurno odgovara nekoj psihološkoj potrebi naše epohe“.⁵

Kod Orwella jednako kao kod Bernanosa, način na koji govore o mračnim stranama čovječanstva i o svemu onome što u tim mračnim stranama izmiče našoj svijesti, u određenoj je mjeri povezan s potrebom za nijansiranjem. Mi sami sebi nismo jasni, pokreću nas neizrecivi poticaji i niski nagoni: priznati to obvezalo bi nas na neki oblik poniznosti, ili barem na kritičku budnost koju ćemo naći i u peru Germaine Tillion.

Ta etnologinja želi se ukotviti u ono što naziva „Freudovom školom“. Kad se zanima za harem u mediteranskim društvima, želi napraviti „sociološku analizu“ potkrijepljenu s dvije vrste podataka: s jedne strane, promatranjem kolektivnih ponašanja; a s druge strane, proučavanjem onoga što opsjeda pojedince, odgonetanjem njihovih pogrešaka, kao i košmara.

4 George Orwell, *À ma guise*, op. cit., str. 311.

5 Ibid., str. 163.

Upravo dok pripovijeda o vlastitim košmarima, shvaćamo do koje mjere je kod ove etnologinje, pripadnice pokreta otpora, zalaganje za nijansu istodobno i moraliziranje. Možda zbog kršćanskog obrazovanja, Germaine Tillion spada u rijetke intelektualce koji su i dalje osjetljivi na pitanje Zla: „Na kraju svoga puta, uviđam koliko je čovjek krhak i popustljiv. Ništa nije zauvijek stečeno. Naša budnost mora biti apsolutna. Zlo se u svakom trenutku može vratiti, posvuda tinja i moramo djelovati u trenutku kad je još vrijeme da se spriječi ono najgore“⁶, napisala je godinu dana prije smrti. Kod G. Tillion, heroizam se jednako kao humor širi po obzoru kao temeljno činjenično stanje, na kojem se zasniva njezin odnos prema prosudbi, potvrđivanju i istini: „Čovječanstvo, to je nešto opasno.“⁷ Da se u to uvjerimo, treba pročitati što je napisala kad spominje Roberta Alescha, svećenika koji je radio za Gestapo, i koji ju je prijavio. U njezinim očima, „izopačenost“ tog čovjeka je nešto neobjašnjivo, te pokazuje njegovu gotovo natprirodnu podmuklost. Takve zlonamjerne duhove ne možemo pobijediti. Ali barem možemo pokušati oduprijeti im se, nadživjeti ih, imenovati ih.

Ubrzo nakon što se vratila iz deportacije, ta pripadnica pokreta otpora sanjala je košmarni san. Usred blagovao-nice nalaze se SS-ovci koji sjede za stolom punim hrane, kad joj se engleski časnik obrati: „Vidite, poslužit ćemo im jelo, a zatim ćemo im odrubiti glave.“ Ona se tada

6 Germaine Tillion, „Ne pas tourner le dos“, *Le Nouvel Observateur*, 31. svibnja 2007.

7 Citirano u Tzvetan Todorov, u: „Une héroïne de la fraternité“, *Le Monde*, 22. travnja 2008.

ZAKLJUČAK

Solidarnost samotnjaka

Žene i muškarci koje sam objedinio u ovoj knjizi nisu znali kamo da se smjeste. Bili su suviše iznijansirani da se svrstaju ispod parola. Suviše slobodni da podnose stranačku stegu. Suviše iskreni da odustanu od otvorenosti. Suviše pokretni da poslušaju graničnu policiju, bilo da su te granice političke, bilo da su književne. „Dobronamjeran čovjek više nema stranke. Pitam se hoće li sutra imati domovinu“¹, upozorio je Bernanos.

Odbijanje da budu u kućnom pritvoru skupo su platili. Budući da nisu pristali biti zatvoreni u nekoj nedodirljivoj dogmi, u nekoj kolektivnoj mržnji, nisu se nigdje mogli nastaniti. Neki od njih trpjeli su u egzilu i u ilegali. Svi su upoznali samoću. „Među moćnicima ovoga svijeta, to su ljudi bez kraljevstva“², izrazio se Camus.

Doista, zajednički im je upravo taj nedostatak kraljevstva. A on ih je, na ovaj ili onaj način, usmjerio prema istom prostoru. Prema utočištu za jединствene, gdje su se mogli okupiti, disati, a katkad i uzajamno si pomagati. Stoga nije slučajno da su ti autori rado jedni druge citirali, prepoznavali se i davali si podršku. Na ovaj ili onaj način, zajednička marginalnost morala je među njima potaknuti

1 Georges Bernanos, *Les Grands Cimetières sous la lune*, op. cit., str. 202.

2 Albert Camus, *À „Combat“*, op. cit., str. 639.

potrebu za solidarnošću, bez obzira na međusobne razlike i razmimoilaženja. Pa iako se u okviru jednoga ovako kratkog eseja ne može detaljno govoriti o vezama koje su ih ujedinjavale, ipak zaključno želim navesti neke činjenice koje te različite likove stavljaju u istu konstelaciju osjetljivosti i budnosti, u ono što je Hannah Arendt nazvala „skrivenom tradicijom“.

Knjiga koja nosi taj naslov, kao što smo vidjeli, velikim je dijelom posvećena sudbini modernih parija, posebice njemačkih izbjeglica koji su pobjegli od nacizma. Arendt je spadala u te prognane intelektualce koji su živjeli u materijalnoj i moralnoj nesigurnosti, boravili u skućenim sobicama trošnih hotela, kojima je bilo zabranjeno raditi jer nisu imali dokumente, koji su bili bez dokumenata jer nisu imali posao... Razumljivo nam je da je filozofkinja uvijek osjećala golemu zahvalnost prema nekolicini Francuza koji su joj pružili ruku kad je 1933. stigla u Pariz. Među njima je bio Raymond Aron, koji je vlastitim očima vidio kako je Hitlerov režim stupio na vlast i jako dobro je znao kakve strahote prijete onima koji bježe.

Prije nego što je napustila Njemačku, Arendt je pomagala pri odlasku u inozemstvo osobama koje je nacistička vlast progonila, uključujući komunističke borce s kojima se politički razilazila. Aron je isto to učinio dok je predavao u Berlinu, a svoje je napore nastavio i nakon povratka u Pariz. „Nisam mogao mnogo učiniti za njemačke Židove, jer nisam imao osobnog bogatstva ni društvenih veza, ali nekolicini sam pomogao; Hannah Arendt nije zaboravila skromne usluge koje sam joj uspio učiniti“³, prisjeća se on.

³ Raymond Aron, *Mémoires*, op. cit., str. 241.

Aron je tako mladu ženu od 27 godina uveo u jedan od najnaprednijih prostora pariškog intelektualnog života, seminar što ga je filozof Alexandre Kojève držao na École pratique des hautes étudesu. Arendt je ondje stekla neka važna poznanstva, upoznala je i Sartrea. Njega zapravo nije cijenila, ali je uvijek pokazivala naklonost prema Aronu. Ne samo zato što joj je 1930-ih pritekao u pomoć, nego i stoga što je poslije bio jedan od prvih koji su podržali njezin rad.

Za vrijeme putovanja u Pariz 1952., filozofkinja je svoje suprugu Heinrichu Blücheru pisala pisma u kojima mu je govorila kako provodi dane i s kim se susreće. Jedno od tih pisama svjedoči o njezinom postojanom preziru prema Sartreu, nježnosti prema Raymondu Aronu i divljenju prema Albertu Camusu, koji je katkad objavljivao u istim časopisima kao ona: „Sartre i ostali, neću ih ponovno vidjeti; to ne bi imalo nikakvog smisla. Oni su potpuno obuzeti svojim teorijama. (...) Jučer sam srela Camusa; on je bez sumnje najbolji u Francuskoj u sadašnjem trenutku. Nadmašuje ostale intelektualce za glavu i pol. To vrijedi i za Raymonda Arona, koji je toliko topao i prijateljski nastrojen prema meni da se to ne usudim glasno reći.“⁴

Aron će 1963. prvi objaviti jedno njezino djelo na francuskom u biblioteci „Liberté de l'esprit“ („Sloboda duha“) koju je uređivao kod Calmann-Lévyja. Ali još 1950-ih, dok je Arendt s tugom gledala kako pariški intelektualci mrzovoljno doživljavaju njezine tekstove, Aron je objavio opširan prikaz njezina eseja *Izvori totalitarizma*: „Knjiga

⁴ Pismo od 24. travnja 1952., u: Hannah Arendt, Heinrich Blücher, *Correspondance 1936-1968, op. cit.*, str. 231.